

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И ЧЛЕННИТЕ ФОРМИ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ

Въпросите около възникването и развитието на членната форма в българския език са обект на внимание от страна на изследвачите доста отдавна, още от времето на оживените спорове във връзка с оформянето на съвременния български книжовен език. Натрупана е обширна литература и все още продължават да се изнасят нови факти.¹

Вече е безспорно, че за член в български език може да се говори още в старобългарската епоха, макар че и тук мненията не съвпадат напълно. Привеждат се достатъчно убедителни доказателства в подкрепа и на двете твърдения: че в X—XI в. трябва да се говори за „първите белези от оная фаза в развоја на българската членна форма, когато показателното местоимение чрез тясното си свързване с предходното име е започнало да губи първичното си показателно значение и придобива детерминиращо значение“² и че по това време членуването вече е било отдавна известно явление, т. е. появата му трябва да се отнесе към праславянската епоха.³

Случаите (съмнителни или несъмнени) на членуване в старобългарските паметници са подробно проучени. Не стоят така нещата с проследяването на членната форма в среднобългарските паметници. Среднобългарските книжовници упорито са отбягвали членуването, защото членните форми са били в противоречие с особеностите на Кирило-Методиевия език.

Независимо от трудностите изследвачите упорито издирват примери, от които може да се види, че членуването в среднобългарската епоха е било вече напълно развито. Примерите са изключително оскъдни. Изводите се градят главно върху членуването прилагателно змятът в Добрейшовото евангелие от XIII в. и върху данните от Чергедските молитви.

¹ Вж. прегледа на литературата по въпроса у Е. Дограмаджиева. Членни форми в Банишкото евангелие, среднобългарски паметник от края на XIII в. — Бълг. език, 1973, кн. 1—2, с. 90.

² К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963, с. 179.

³ Ив. Гълъбов. Проблемът за члена в български и румънски език. С., 1962, с. 76

Въпреки всичко няма съмнение, че в среднобългарската епоха народният език е познавал членната форма в нормална употреба.⁴

Стремежът да се открият в среднобългарската книжнина примери, илюстриращи членуването, развито вече в говоримия език, е довел до привличане на множество примери, представляващи име и задпоставено показателно местоимение с определителна служба и до окачествяването им като „членни форми“.

Тук основателно възниква въпросът за критериите при определянето на съчетание от име и следващо показателно местоимение като членна форма. Според К. Мирчев е нужен грижлив анализ, от който да се види, че показателното местоимение е загубило в конкретния случай старите си деиктични качества и се е превърнало в детерминиращ елемент.⁵

Ще отбележим, че такъв анализ може да покаже, че дадено показателно местоимение изразява определеност, но не и че съчетанието от име и местоимение се е превърнало в членна форма.

Като сигурни членни форми Ек. Дограмаджиева определя случаите, „при които контекстът създава условия за детерминация на съществителното, а в гръцкия текст стои членувано съществително и липсва показателно местоимение“.⁶

Така или иначе примерите, които се наричат членни форми, се окачествяват като неволно навлезли в книжнината под влияние на говоримия език.

За да приемем, че членуването е отразено в среднобългарските паметници, че привежданите съчетания от име и задпоставено показателно местоимение са наистина членни форми, трябва да докажем, че в паметниците от X—XIV в. е отразен процес на развитие от средства за изразяване на определеност към създаване на специална членна форма, нещо, което без съмнение е било факт при установяването на членната форма в говоримия език.

Едно бегло сравнение между примери, определяни като членни форми в старобългарски и среднобългарски паметници, може да покаже, че разлика между тях в семантично и функционално отношение не може да се открие. Ще илюстрираме твърдението с примери:

X—XI в.

...н възтъ праведьннкоу... гробъ пещерата; бѣаше бо мжътъ протъ н грѣвъ (Супрасълски сборник); ..падъ же оубо работъ кланѣаше са глагола: господн, потрѣпн на мьнѣ, н възсе тн въздамъ. многорѣдствовавъ же господъ раба того поустн н... (Асеманиево евангелие); Сътворна възпрѣжъ чрѣвъ възъ сътъ доупннѣтъ, да не тажѣстнѣ стръдѣта нпадѣтъ възъ (Йоан Екзарх).⁷

⁴ К. Мирчев. Историческа граматика..., с. 182.

⁵ К. Мирчев. За членните форми в среднобългарските паметници. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. XI, 1964, с. 231.

⁶ Е. Дограмаджиева. Цит. ъч., с. 92.

⁷ Примерите от Супрасълския сборник и Асеманиевото евангелие се дават по Л. Миленч. Членът в българския и руския език. — СбНУ, кн. XVIII, 1901, с. 13, а от Й. Екзарх по К. Мирчев. Историческа граматика..., с. 51.

XII в.

СТЫН ЖЕ ѠЦЬ ІВАННЪ ХОДѢШЕ НА МѢСТО ТОГО ДША ТОМ РАДН ПРАВЕД-
ННЧЖ. Н СЪТВОРН СЕВѢ МѢСТО ТО ПОКОНЦЕ, А ЗМІЖ ТЖ ПОМРАМОРН, ДА
СА ВѢСТЪ СНАА МѢВЫ СТГО ІВАННА... Н СЪТВОРН ВЪ ПЕЩЕРЕ ТОН СТЫН
ѠЦЬ ІВАННЪ НЕ НЗХОДА Г ЛѢТА Н С МЦЬ (Народно житие на Иван Рил-
ски).⁸

XIII в.

БѢ ЖЕ ТОУ СТАДО СВИНО МНОГО ПАСОМО ВЪ ГОРѢ ТОН (Боянско еванге-
лие); ...ЖИВЫ БЛЖДНО СЪ СКОТЫ ТЕМН Н ПОХОТЕМЪ РАБОТАЖ НЕ НАСЫШТАХ
СА (Битолски триод);⁹ БѢ ЖЕ НА МѢСТѢТОМЪ НДЕЖЕ ПРОПАШЖ ІСА ГРА
(Банишко евангелие).¹⁰

XIV в.

Н ВЪЗВРАТНЕ СА ОТ РАТН ТОЖ, ШЕСТЕНЕ НАЧАТ ТВОРНТИ КЪ ДОМОУ СВО-
МОУ, Н ПРИСПЕВЪ ДО ТИРАНСКАГО МѢСТА, Н ВЪЗХОТѢ ПОЧИТИ ТУ. БѢШЕ ВЪ
МѢСТѢ ТОМЪ ЕЗЕРО ВЕЛНКО, НЗХОЖДАШЕ НЗ ЕЗЕРА ТОГО ЗМІН Н ПОДАШЕ
ЧАКЫ Н СКОТЫ (Разказ за Михаил воин).¹¹

Можем да сравним примери и от други старобългарски и средно-
български паметници и сравнението ще покаже, че т. нар. „членни форми“
остават непроменени от X—XI чак до XVI в.

В такъв случай напълно обяснимо е твърдението на Б. Цонев, че в
писмеността до XVI в. „литературният бълг. език... член в съща сми-
съл не познава“¹². Още на времето големият наш езиковед е преду-
преждавал, че за член в известните ни среднобългарски паметници трябва
да се говори много предпазливо.¹³

От казаното става ясно, че в среднобългарските паметници с малки
изключения липсват примери за членни форми, за които твърдо може да
се каже, че са проникнали под влияние на говоримия език, че са допу-
снати от преписвачи или оригинални автори неволно.

Като сериозно доказателство в подкрепа на това твърдение ще при-
ведем множество примери с име и задпоставено показателно местоимение
с определителна служба, които по нищо не се отличават от приведените
по-горе и определяни като членни форми примери. Извлякохме ги от про-
изведенията на Евтимий Търновски, от неговите жития и похвални слова.¹⁴

⁸ Цит. по Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. С., 1936, с. 31.

⁹ Цит. по К. Мирчев. За членните форми... с. 232.

¹⁰ Цит. по Е. Дограмаджиева. Цит. съч., с. 93.

¹¹ Цит. по К. Мирчев. Историческа граматика... с. 183.

¹² Б. Цонев. История на българския език. Т. II. С., 1934, с. 503.

¹³ Б. Цонев. От историята на български език. Развитие и употребление на член-

ната форма в български език. — Български преглед, II, 1894, 11, с. 82.

¹⁴ Примерите и номерацията на страниците са по изданието на Е. Кализницки.
Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901.

Из оубо н се глаголет се, тако въ поднѡжн пор'фнраго стлѡпа хы-
 трѣ положенн лежет петнхъ хлѣбъ, нже петъ тисоуца насыщншхъ,
 оукрвсн, нхже спасвн оученнцн н апостолы събраше, толнкоу мнѡжѣствоу
 нарѡда насыщшс се. Из н самн тн кошеве седмъ, въ ннх'же хлѣвн
 лежаше, н праведнагѡ Нѡѡа, съ неюже страшный онъ корабель оудѣла,
 секыра, нже въсн тн лежетъ въ самѡм тѡмъ стлѡпѣ, нх'же своею
 роукою велнкый Кѡнстантнн положн н запечатлѣ (117); Оуповаѡ бѡ
 нзвѣстно, тако радн вашнх молнтѣ полѡчнтн нмамъ мнлостъ в страш-
 ный д(ь)нъ, праведнаго сѡдѡа, в грозный онъ час. Н ннаа та-
 кова мнѡга съ слѡзамн къ свѡщенномъ ономѡу прнчѣтѣ нзрече...
 Прѣподобнаа же Фѡлоѡса, себе въ келѡн затворшн, прѣвыст(ь) д(ь)нн че-
 тырн, никакоже пнщѡ възкоуснвъ, нѡ въ бдѣнн н слѡзахъ н частыхъ
 кѡлебншпрѣклоненнхъ въса шны нстѡцн д(ь)нн (92); Н аще невесный
 нмѣан бнхѡмъ азыкъ въ лепотѡ бѡ дѡшаа шна сказоваан бнхѡмъ
 съ възвѡжъ сладостѡжъ (27); Мнѡга оубо н дѡлга бѡудеть о прѣподѡв-
 нѣй сей повѣсть (60); Влѡчаахъ оубо еѡ, хѡтаще посрамнтн, н съпро-
 тнвеное бывааше. Свѣтѡйшн мѡченнца ѡт стѣда онѡго бывааше н
 въса, нже тогда зрѡщѡа, ревннтѣла своей творѣше добродѣтелн (155);
 н ннчтоже нно бѣ слышатн, развѣ благодарѣствѣныя къ боѡу възсылаемы
 гласы н Давндѣское онѡ ѡт възвѣхъ пѣваемо пѣнѣ, еже: „Боже...
 (128); Моужѣ бо нспрѣва боѡворнн н невѣрнн, по спаснвѣ тогда страстн
 завнстѣю лютою одрѡжнмн, тѣмѣ н забытѣю подвнгоше се прѣдатн въс-
 чѣстный онъ грѣбѣ, такожде н кранѣво прѣсветѡе мѣсто, изъ н жнѡв-
 творѣше онѡ древо, нмѣже мнрѣ спасе се (127); Въ едннъ оубо ѡт
 д(ь)ннй скврънннй онъ сѡдѡа, нзшедъ на сѡднще, сѣде, свѣтѡ позвн-
 рнще оустронѡвѣ (154); Вѣроуж бѡ, тако свѡтаа она н радостѡтворнаа
 доуша н подаст(ь) н сладѣе всрѣдѣе прѡнметѣ (183); Лѡкаѡмоу на нъ оу-
 стрѡмнвшѡу са змѡѡ н глаѡѡ на высотѡ въздѡвншѡу, опашѡжъ же своѡ
 шѣствѡаше по водахъ... Злѡнравннй же тѡ змѡѡ, злѡнравнѡа своѡ
 свнѣ опашѣ, оударн свѡтаѡго въ деснѡа ланнтѡ (117—118); Елма оубо
 достоаше свѣтнлннкоу на свѣщннцѣ положнтн са н въса ѡзартн пастѡѡ
 добродѣтелей свѣтомъ, нсплѡнѣаше са н на немъ речѡное онѡ: „Се д(ь)-
 несѣ начннаѡ възнестн та ѡт сынѡвѣ Изрѡнлѣвѣ (185); Снмъ оубо н мы
 послѣдоужѣе, древнѣго крѣпко дрѡжнмѡмъ са прѣданѡа, съгласннка нмѡше
 велнкѡаѡго онѡго въ прѡрѡцѣхъ Мѡисѣа, снѣе заповѣдавшаѡго (190);
 Мѡисей велнкый онъ, нже прѣѡѣе бѡжѣй закѡнъ ѡт горы прннесѣнн, нмѣ-
 же въсн красѡуемъ са н хѡланн са (191).

От приведените примери се вижда, че тук задпоставените показа-
 телни местоименя наистина са изгубили деиктичното си значение и слу-
 жат за изразяване на определеност. Определят се или предварително въ-
 ведени в текста, или — както е в повечето примери — широко известни
 неща, които не се нуждаят от предварително въвеждане, за да бъдат
 определени.

И така можем ли да наречем приведените примери „членни форми“, независимо че представят съчетание от име и слабо задпоставено показателно местоимение с определителна служба? Очевидно не!

Ако приемем, че това са членни форми, веднага трябва да признаем, че у Евтимий също се среща член, т. е. че Евтимий, който с езика на произведенията си е максимално далече от разговорната реч на своето време, е дал място на една толкова характерна нова черта, която среднобългарските книжовници, далеч не така стриктни и последователни в придържането си към традицията, упорито са отбягвали в продължение на векове. В същото време не можем да приемем, че Евтимий е можел да допусне неволно елементи от говоримия език в произведенията си, тъй като е известно неговото съзнателно и активно отношение към езика на книжнината от края на XIV в., в това число и към езика на собствените си произведения.

Тук трябва да отбележим, че в доклада си на предишния симпозиум Д. Иванова-Мирчева изтъкна като една от характерните страни на Евтимиевия език засилената употреба на показателните местоимения за израз на определеност при пълна липса на членна форма.¹⁵ Д. Мирчева смята, че едно от възможните обяснения на това явление е следното: „Би могло да се предположи, че авторът не е могъл да устои на своето собствено говорно съзнание, в което членуването е било вече свършен факт, но като не желаел или не можел да си позволи да въведе в книжовна употреба тази „некласическа“ форма, е засилил употребата на показателните местоимения.“¹⁶

Нашето обяснение принципно не се отличава от това на проф. Мирчева. Според нас с изключение на онези няколко примера, които несъмнено доказват, че членуването в говоримия български език е било факт през среднобългарския период, останалите примери, представляващи съчетание от име и задпоставено показателно местоимение с определителна служба, не могат да се използват като пълноценен материал за илюстрация на членуването. Наличието на такива примери в среднобългарските паметници ние бихме определили като една от характерните страни на стремежа за придържане към традицията. Казано другояче, среднобългарският книжовник, допускайки в езика на литературата употреба на слабо показателно местоимение с определителна служба, съвсем не е имал чувството, че върши нещо нередно, че дава място на членни форми.

Познанията си за изискванията на старобългарската езикова норма среднобългарските книжовници са могли да получат единствено чрез четене на множество произведения, чрез многократното им преписване. И тъй като в XII, XIII и XIV в. книжовниците са били много по-близо до Златния век, разполагали са с много повече старобългарски произведения, то те са могли да усвоят и такива черти на старобългарския книжовен език, за които сега можем само да се досещаме поради ограничеността на източниците.

¹⁵ Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател—творец на литературния български език от късното средновековие. — В: Търновска книжовна школа (1371—1971). С., 1974, с. 197—210.

¹⁶ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 203.

Точното преписване на старобългарски произведения е било задължително, било е въпрос на чест, по този начин среднобългарският книжовник се е приобщавал към славните „златни“ времена, приемал е за норма всичко, което е срещал в по-старите ръкописи, и по такъв начин е можел да „нормира“ и езикови черти навлезли в старобългарската книжнина под влияние на говоримия език.

Известно е, че в немалко старобългарски произведения се откриват членни форми. Можем да ги намерим в евангелските текстове, в Супрасълския сборник, в произведенията на Йоан Екзарх и др. Вероятно произведенията, в които е било дадено място на членуването в неговия начален етап, са били доста повече, отколкото са ни известни днес, така че придържайки се към старобългарската книжовна традиция, среднобългарските писатели са били относително свободни в употребата на показателни задпоставени местоимения с определителна функция — можели са да ги използват или не, тъй като непоследователност се е наблюдавала и в старобългарските произведения.

Ако трябва да приложим тези мисли по отношение на материала от Евтимиевите произведения, то може да се каже следното: на Евтимий на места му е било особено необходимо да изрази определеност и понеже наистина не е можел да даде място в произведенията си на „некласическата“ членна форма, характерна за говоримия език от негово време, послужил си е с известния му от по-старите ръкописи начин за изразяване на определеност.

Както се вижда, примери с употреба на показателни местоимения за израз на определеност, които изследвачите упорито търсят в други среднобългарски паметници, в достатъчно количество се откриват у Евтимий Търновски. Без особени усилия можем да ги открием и у Цамблак, а вероятно и в произведения на други ученици и последователи на Търновския патриарх. Това показва, че примерите не са случайни, че става въпрос за черта, вероятно характерна за езика на писателите от Търновската книжовна школа.

Много важен е фактът, че примерите, които ни послужиха в най-голяма степен като доказателствен материал, се откриха у един среднобългарски книжовник, на чийто език изследвачите са обръщали недостатъчно внимание. Това е обяснимо, тъй като Евтимиевите творби, както и творбите на останалите писатели, принадлежащи към Търновската книжовна школа, са поставени във от кръга на паметниците, които служат за извлечение на материал, с който се илюстрира разволя на говоримия български език през Средновековието.

Това, че Евтимий се стреми да отдалечи езика на творбите си от говоримия език, съвсем не значи, че той не може да бъде използван като средство за решаване на редица проблеми от историята на говоримия български език.

Поради известни причини науката за историята на езика е принудена да работи предимно с книжовни източници и оттам да извлича необходимия ѝ материал. Писмените паметници са твърде несигурен източник и биха могли да се използват пълноценно само тогава, когато се знаят повече неща за книжовната норма. В това отношение много полезен може да ни бъде езикът на Евтимиевите произведения. Би могло да се каже, че щом дадено явление, окачествявано като етап в разволя на говоримия

език, се среща редовно у Евтимий, това вече е достатъчно основание да се усъмним и да проверим дали това явление не е било или не е част от книжовната норма. На друго място ние имаме намерение да се спрем конкретно върху този въпрос, но и тук, при решаване на трудните въпроси около отражението на членуването в писмените паметници от среднобългарската епоха, това пролича добре.

В заключение още веднъж трябва да кажем, че според нас примерите от среднобългарските паметници, които представляват съединение на име и задпоставено местоимение с определителна функция, не дават сведения за развитието на членуването в българския език, но дават представа за една страна от нормата на книжовния български език от XII до XV—XVI в.